

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

Az átmenettől az átalakulásig, avagy
az egyszerűségtől az összetettségig

Szerbia és Montenegró az Európai Unióba való
integrálódás folyamatában

Korunk kérdése: a vagyon-visszaszármaztatás

A bizonyítvány-elismerés és oklevél-honosítás
európai jogszabályozása

Feljegyzések közéletünkről

Antropomorf szemlélet a régi magyar nyelvben

A Zrínyi-család emlékei Ozalytól Szalánkeménig

Múltidéző jegyzetek

Gondolatok egy vérről szóló néprajzi könyv olvasása közben

Egy értékes hiánypótló szakszótárról

A merénylet krónikája

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XXXV. évfolyam, 2. szám

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

Fő és felelős szerkesztő:

Németh Ferenc

A szerkesztőbizottság tagjai:

Fábri Miklós

Fehér Kálmán

Kartag-Ódri Ágnes

Ózer Ágnes

Papp Árpád

Kéziratgondozó:

Buzás Márta

Törőcsik Rozália

Tördelőszerkesztő:

Buzás Mihály

Folyóiratunk támogatói: a Tartományi Oktatási és Művelődési Titkárság,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram és az Illyés Közalapítvány

TARTALOM

Losoncz Alpár:	<i>Más szóval</i> Az átmenettől az átalakulásig, avagy az egyszerűségtől az összetettségig 5
Bozóki Antal:	<i>Műhely</i> Szerbia és Montenegró az Európai Unióba való integrálódás folyamatában 23
Bálint István:	Korunk kérdése: a vagyon-visszaszármaztatás 53
Butora Erika:	A bizonyítvány-elismerés és oklevél-honosítás európai jogszabályozása 64
Gobby Fehér Gyula:	<i>Kitekintés</i> Feljegyzések közéletünkről 74
Rajslí Ilona:	<i>Visszapillantás</i> Antropomorf szemlélet a régi magyar nyelvben 97
Kalapis Zoltán:	A Zrínyi-család emlékei Ozalytól Szalánkeménig 111
Nagy Sívó Zoltán:	Múltidéző jegyzetek 132
Burány Béla:	<i>Szemle</i> Gondolatok egy vérről szóló néprajzi könyv olvasása közben .. 146
Letsch Endre:	Egy értékes hiánypótló szakszótárról 151
Varjú Márta:	A merénylet krónikája 153

Losoncz Alpár

AZ ÁTMENETTŐL AZ ÁTALAKULÁSIG,
AVAGY AZ EGYSZERŰSÉGTŐL
AZ ÖSSZETETTSÉGIG*

I. Ha azt az időszakot vizsgáljuk, amely Közép- és Kelet-Európában az új politikai-gazdasági rendszerre való áttérés kezdetétől mostanáig eltelt, észrevehetjük, hogy megváltozott a szemlélet perspektívája. Diagnosztizáló-jövendőlő modorában a tranzitológia elkerülhetetlen célok elérését hozó mintákat, úgyszólván ideológiai áttekinthetőséget ígért, most meg, legalábbis elég gyakran, a különféle viszonyok kibogozhatatlan zűrzavarával és megoldhatatlan ellentmondásokkal találjuk szemben magunkat.

Meg kell szabadulnunk a nem piaci intézmények üledékétől, meg kell törnünk a múlt hátrahagyott rejtjeleinek varázslatát, és kifizetődő erőfeszítéssel, némi elkerülhetetlen szenvedés mellett máris belépünk a jólét szférájába – ez volt, röviden szólva, a tranzitológia dramaturgiája. Nem kerülhetem meg azt a tényt, hogy nemrég mértékadó helyen hangzott el: a tranzíciós „paradigma” egyetlenegy feltételezése sem állta ki a próbát. Ezzel az értékeléssel vitába szállhatunk, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Idézem, illetve értelmezem ezeket a megjegyzéseket, mert úgy vélem, megkerülhetetlennek bizonyulnak.¹

1. Azok az országok, amelyek megszabadulnak a diktatúrától, nem hajóznak be automatikusan a demokrácia kikötőjébe. Más szóval, nincs bizonyíték arra, hogy a demokráciák megszűnése után a jogállam normáinak erősödése és annak az érvényesülése következik, amin hagyományosan emberi méltóságot értünk. 2. Az átmenet immanens célmeghatározása nem megfelelő, a demokratizálódást követő konszolidáció nem természetes esemény. 3. A szabad választásokkal kapcsolatos túlzott elvárások nem bizonyultak igazoltnak, mert a ciklikus választások nem szavatolják a demokrácia elmélyülését. 4. A demokratikus átmenet elmélete koherens és konstitutívan felépített, nagy kapacitásokkal rendelkező államot feltételez, ennek viszont ellentmond a sikertelen államok jelentős száma (ehhez hozzáfűzném, hogy gyöngye állami apparátussal semmilyen eredményes reformpolitikát sem lehet kialakítani, mert, ne feledjük, a költségek pillanatnyiak, az eredmények pedig a végsőkig bizonytalanok, és csak a jövőben bukkannak felszínre, ami az elkerülhetetlen időbeni távlatra utal). 5. Végül, az események menete látványosan kétségbe vonta azt a különben is megkérdőjelezhető feltételezést, miszerint az intézményes, kulturális és társadalmi-gazdasági örökségnek nincs jelentős szerepe az átmenet során.

* Ez a tanulmány bevezető előadás volt *Az állam és a tranzíció* című konferencián (Kikinda, 2004. IX. 23–24.).

Mindenesetre, az átmenetet többé már nem lehet egyirányú útként értelmezni, amely az alagútból végül napsütötte mezőre vezet bennünket. Amennyiben többé már nincs egyértelmű kapcsolat a kezdet és a vég között, akkor ajánlatos inkább transzformációról, átalakulásról beszélni, nem pedig egyszerű tranzitról, amely azt jelentené, hogy a gazdaságpolitikai bölcseknek, a valóság tervezőmérnökeinek hájja átvisz bennünket az egyik partról a másikra. A teoretikusok és a tervezők egykettőre kimondták az axiómaszerű álláspontokat, nem gondolkodva el a meglevő struktúrákról, mellékeredményekről, vagy pedig minden lehetséges kérdésre megvolt az előre elkészített válaszuk, hisz az ellenfelek amúgy is csupán, vagy már leírt populisták², akik a szociális gondokat akarják poénszerzésre felhasználni, nem tartva tiszteletben a makrogazdasági vagy más korlátozásokat, vagy pedig a szociális egyenlőtlenségek szorgalmas jegyzetelői, akik nem képesek felmérni a legmélyebb törvényszerűségeket. Ennek megfelelően úgy vélem, hogy a tranzíciós dramaturgiák áttekintése után Hayek útmutatásai alapján újra meg kellene írni a *végzetes ön-hittségről* szóló könyvet, de egy másik történelmi kontextusban, és másmilyen tanulságokkal is.

II. Javasolom, hogy a transzformációt egyszerűen a politikai-gazdasági tér szerkezetének az újrafogalmazásaként elemezzük. Mi több, úgy tűnik, hogy ezt csakis így lehet elemezni. Ez, amint később világosan láthatóvá válik, sokkal szélesebb körű vállalkozás, mint amikor a tranzícióról kizárólag az enyhébb vagy a kemény költségvetési korlátozások közötti elhatárolt választás, vagy „az állami szubvenció alóli felszabadulás”³ értelmében beszélünk. Továbbá, amikor újrafogalmazásról beszélünk, akkor ezen azt az irányvételt is értem, amely szerint a transzformációt nem lehet mélyebb interdiszciplináris együttműködés nélkül kezelni.⁴ Ilyen értelemben a „tranzíciós paradigma” korszakos sikertelenségének az iménti osztályozása is hiányos, mert csak a politikai dimenziót hangsúlyozza. Ha pedig erről az említett újrafogalmazásról van szó, kezdettől fogva legalább két kérdés vetődik fel bármely posztoszocialista ország viszonylatában: a) vajon a kommunista múlt részei pozitív vagy pedig negatív kódok egyvelegét képezik-e a kialakuló piacgazdaság szempontjából, vajon léteznek-e vagy sem az „örökség”, gazdasági kifejezéssel szólva, aktívái, amelyeket fel lehet használni, b) milyen viszonyban áll a gazdaság liberalizálása és a demokrácia az új rendszer kialakulásának tekintetében.⁵ Természetesen, a feltett kérdésekre különféle válaszokat lehet adni, és lehetséges a divergens válaszok egymáshoz igazítása is. Mindez elegendőnek tűnik egy, a témánkkal releváns gondolkodási irány végigkíséréséhez.

A történelmi narráció ugyanis arról szól, hogy a „neoliberális” *stratégia* diadalának előbb Latin-Amerikában, majd Közép- és Kelet-Európában lehetünk tanúi, hogy végül ez az azonos stratégia globális formát öltson az ún. Washingtoni konszenzusban.⁶ Hogy emlékeztessenek arra, ami úgy tűnik, általánosan ismert: neoliberalizmuson a rövid távú stabilizációs intézkedések és a hosszú távú strukturális reformok sorozata értődik, amelyeket a piaci normák expanziója és az állam szerepének csökkentése céljából alkalmaznak (ez pedig, kétségtelenül, a piac deregulációját, liberalizálását és a privatizációt jelenti). Tekintetbe véve a tranzíciók „gazdaságpolitikai narrációit”, hozzáfűzhetjük még: a megszorító pénzügyi és hitelpolitikát, a

valutaárfolyam rögzítését és a fizetések befagyasztását, mint a liberalizáció folyamatának technikai eszközeit. Ebből ered, hogy a kilencvenes évek mértékadó szereplői, akik a közvéleményt formálták a tranzitológia diskurzusának keretében, a gazdasági liberalizálást tartották kulcsfontosságúnak a közép- és kelet-európai új rendszerek kialakításában. Pontosabban szólva, e forgatókönyv szerint a gazdasági liberalizáció *magá után vonja* a politikai liberalizációt is, és szerencsés konvergencia van a felerősödő kapitalizmus és a megszilárduló demokrácia között (*a lehető legjobb világban* minden jó dolog együtt jár, nemde?). A gazdasági liberalizáció és az új rendszer viszonyát úgy szemlélhetjük mint ok-okozati kapcsolatot, mégpedig elsősorban azért, mert az újonnan létesített gazdasági szféra (azaz a szabad piac) összefüggésben van a jobb gazdasági teljesítményekkel.⁷ A legjobb, ha a posztkommunista országok *nem tekintenek hátra*, még a Nyugat túlhaladott mintáira sem, mint amilyen a szociális piactudományoknak a második világháború után kialakított európai modellje, mert az csak bizonytalanságot és kételyeket keltene. A szociális partnerség modelljét archívumba kell tenni, mint a régi idők lenyomatát. A gazdasági liberalizáció ugyanis stabilitást és liberális politikai normákat termel, mert a politikai szabadságokat úgy értelmezik, mint felépítményt az alapvető gazdasági struktúrához viszonyítva. Szóval, a gazdasági radikalizmus kitarja az ajtót a demokrácia és a piactudomány egyensúlyozása előtt, amelyek kölcsönösen erősítik egymást az egyensúlyig.⁸ A gazdasági determináció keretében az állam esetleg a gazdasági liberalizáció előkészítésén munkálkodik, megfelelő gazdaságpolitikai intézkedésekkel hozzájárul a történelem felgyorsulásához, következetesen elősegíti az individualista hozzáállás érvényesülését, amelyet többé már semmilyen típusú kollektívizmus nem veszélyeztethet. (Ne feledkezzünk meg arról, hogy itt feljegyezzünk két jelenséget, amelyek nem maradhattak észrevétlenek. Az egyik a transzformációs recesszió, amely elég sokáig tartott, kivéve Lengyelországot és Kelet-Németországot, a másik jelenség pedig a volt nomenklatúra tagjainak a választások győzteseiként történő visszatérése.)

Természetesen, mindig léteztek némileg eltérő nézetek is. Mondjuk, egyesek úgy vélték, hogy rendkívül fontos a koalíciók létrehozása a reformok sikere és a lemaradó vesztes rétegek kompenzálása végett. Széles körben vitatkoztak a testületi irányítás kérdéséről, mint a hatékonyság növelésének szükséges feltételéről. Látunk olyan dolgozatokat is, amelyek a transzformáció végrehajtásában egzisztenciálisan érdekelt réteg elemzésére irányult.⁹ Érdekes figyelni azoknak a társadalmi szereplőknek az intenzív vizsgálódására is, akik a reform megakadályozása felé hajlanak. Így kezdtek beszélni a reformot „leblokkoló erőkről” (blocking powers). Megemlíthetjük itt a konstitucionális rendeződés és a gazdasági reformok közötti viszonyok iránti széles körű érdeklődést is.¹⁰ De a fentebbi megállapítás mégis helytálló, mert a tranzíciót úgy képzelték el, mint valamilyen mimetikus eljárást, amelynek során a korábban megbukott országok, imitatív folyamatban¹¹, visszatérnek a normalizálódott történelem ösvényére. Holott a gazdaságtörténet pontosan arra tanít bennünket, hogy az intézményes fejlődés hosszú sajátos jegyekkel övezett dinamika eredményeként bontakozik ki, amely magába foglalja a politikai harcokat, ideológiai küzdelmeket, a legalitás terén végbevitt reformokat.

III. Óvatosaknak kell lennünk azonban, amikor a neoliberais stratégiának a közép- és kelet-európai politikai-gazdasági színtérre gyakorolt hatását elemezzük. Nem vagyok a híve annak, hogy a politikai-gazdasági terület transzformációját ennyire leszűkítsük, azzal a javaslattal ugyanis sokkal távolabbra jutunk, mely szerint a transzformációt a politikai és a gazdasági összefonódás módszertani kulcsa szerint kezeljük. Ha a meghatározott adatokat vizsgáljuk, mint például a magánszektor növekedését a GDP-hez viszonyítva, nehezen lehet kétségbe vonni P. Murell értékelését, hogy „e gazdasági liberalizáció a gazdaságtörténet legdrámaibb epizódja”.¹² He-lyénvaló-e a neoliberális stratégiának és törekvéseknek a túlsúlyát diszkurzív téren hangsúlyozni? Meghatározott értelemben igennel kell válaszolnom. Még a nemzetközi intézmények hatásának a sokszor hangoztatott mozzanatát is lehet a neoliberális kulcs szerint értelmezni.¹³ És sorolhatnám most itt a példákat, amikor a neoliberális sémák elvetése utat nyitott a nagyobb hatékonyság előtt egyes országok számára. Mert valóban, a transzformáció a nemzetközi porondon is folyik, nemzetközi tényezők, pénzügyi intézmények, multinacionális tőke, civil szervezetek közreműködésével, amelyek kényszerű normákat közvetítenek, és homogenizálni igyekeznek az újonnan jött szubjektumokat, azaz a posztoszocialista országokat.

A kérdés azonban továbbra is könyörtelenül fennáll: vajon a posztoszocializmus politikai-gazdasági színterét lehet-e kizárólag az ideológiai változások és az ideológiai-diszkurzív mozgások szempontjából vizsgálni? Vajon nem elégtelen-e, ha a dolgok menetére vonatkozó vizsgálatunkat leszűkítjük, nem csökken-e analitikus képességünk, ha kizárólag valamely projekt ideológiailag előkészített hegemoniájára koncentrálunk, viszont elhanyagoljuk a hatalmi struktúrát, az érdekellentéteket, amelyek között a neoliberális projekt egyáltalán megvalósulhat? Továbbá, nem elfogadhatatlan-e az elemzés szintjének a redukálása, ha a számos kontingens mozzanattal terhes transzformációt kizárólag a politikai elit, a gazdasági reformerek, a tanácsadók és a terápia felé hajló szereplők *Weltanschauung*ján keresztül szemléljük? Nem túl gyors-e és megengedhetetlen az általánosítás, ha lehorgonyozunk a magyarázatoknál, és ignoráljuk a posztoszocializmus számtalan irányát, s azokat a történelmi összefüggéseket, amelyek között a transzformáció végbement? Nem felelőtlen-ség-e a nagyvonalú feltételezés, hogy az egyeduralmi stratégia behatolhat a társadalom minden pórusába?

Végül, ha figyelembe vesszük, hogyan valósulnak meg a neoliberális projektek az egyes országokban, szembeötlik, hogy túlságosan sok esetben szakadék tátong a társadalom neoliberális tervezete, a társadalmat gazdaságilag meghatározó retorikus konstruktivizmus, illetve a tényleges megvalósítások, nem szándékos következmények között. Egyszerűen, meggyőző adataink vannak egyes országokról, amelyek legalábbis kérdésessé teszik az egyirányúságot az elemzésben, amely az államnak a posztkommunizmus viszonylatában való felhasználására vonatkozik.¹⁴ Mihelyt azonban azt mondtam, hogy lényeges a „szocialista kapacitásoknak” az új kontextusban való felmérése, máris túlléptem a neoliberális paternalista elképzeléseken, mert tagadtam a *zéró pontnak* mint kiürített starthelynek a létezését. Mégis, elég sokáig nem került a figyelem középpontjába, hogy tekintetbe kell venni a kezdeti feltételeket, a gazdaságpolitika módosíthatósága végett.¹⁵ A neoliberális magyará-

zat megelégedett azokkal a jegyekkel, amelyek a voluntarizmus és a fatalizmus keverékére vonatkoztak. Vádirataiban arról beszéltek ugyanis: hiányzik az a megfelelő és kellően elkötelezett politikai akarat, amely nélkülözhetetlen a „sokkterápia” végrehajtásához, nem alkalmazták az előírt recepteket, nem volt meg a fegyelem, s a büntetés elkerülhetetlenné vált.¹⁶ Ezzel azonban megmaradt az a feltétel, amely eltörlí az örökséget mint a reformirányú gazdaságpolitika esetleges dimenzióját. A transzformáció kiindulópontja azonban nem üres, nem mentes az örökségtől, ezért több mint tíz év után is meg kell ismételni: a transzformáció szempontjából a kezdeti állapot meghatározó, a kapitalista országok közötti eltérés magyarázatát innen kell kezdeni.

IV. A vitákat elég sokáig kettősség határozta meg, például a fegyelemmel és szigorúsággal ösztönzött gyors sokkterápia, szemben a fokozatossággal, amely állítólag jobban méltányolja a „humánus mércéket”; az intézmények fejlődésében a piacirányultság hangsúlyozása, szemben az intézmények fejlődését befolyásoló aktív állami beavatkozással; „kevés gazdasági és törvényhozói hatékonyság”¹⁷, vagyis egyszerű szabályok, szemben a gazdasági reformok olyan értelmezésével, hogy azok a komplex konstitucionális-intézményes transzformáció részét képezik; a privatizáció gyorsasága és típusai, szemben a monopólium restrikciónál és az intézményes keretek fejlesztésével stb. A törvényhozás különben is később, *post festum* következik, az intézmények pedig a spontán piaci mechanizmusok termékei, mondta néhány kommentátor.¹⁸ A gazdaság szereplői a piacon a szabályokra vonatkozó feltételezett tudattal helyezkednek, a piaci mechanizmusok pedig kialakítják a kívánatos magatartás *endogén* szabályait.

Nos, legalábbis a társadalomtudományok korpuszában, észlelhetjük az irányvétel megváltozását, mert a súlypontot nem a gazdasági radikalizmus normáira helyezik, hanem, mondjuk, a „gyenge állam”¹⁹ szintagmára és az államapparátusnak a transzformáció keretein belüli rendkívül halvány teljesítményeire, ami új fényt vet az állam szerkezetének a posztkommunista időszakban való átalakulására.²⁰ Egy évtizeddel ezelőtt kétségtelenül nehéz lett volna elvárni, hogy eminens teoretikusok a robusztus állami kapacitásokat²¹ szorgalmazzák, hiszen az türhetetlen eretnekségnek számított volna. Magyarázatot kell találni, mondjuk, arra, hogy a neoliberais dramaturgia követői (talán Moldávia, a Kirgiz Köztársaság, Örményország), amelyek híven tanulták a receptet, miért nem vették észre azt a rendkívül kellemetlen helyzetet, hogy GDP-jük megfeleződött, az eladósodásuk pedig növekszik. Ez azt jelenti, hogy nem szabad túl gyorsan megítélni a sikerességet és a sikertelenséget. A globalizáció elfogadott mutatói szerinti részvételük alapján jó és rossz államokra való magabiztos felosztás leegyszerűsíti a helyzetet, más szóval, az ideológiai egyszerűség végett redukálja az összetettséget.

Olykor az a benyomásunk, hogy nemcsak a tranzíciót hajtották végre ideológiai motívumok alapján, hanem a tranzícióról szóló beszéd is *autoideológiai*. Ma már mind több jel utal arra, hogy a sokkterápiáról, illetve a fokozatosságról folytatott egykori vitákat is nagyobbára következteleneknek ítélik meg, sőt, egyesek azt javasolják, hogy mielőbb vessenek véget e meddő vitáknak, amelyek már amúgy is túl régóta tartanak. Esetleg próbálkozni lehet a mentőinjekció befecskendezésének és

az óvatos fokozatosság kvázi salamoni kombinációjával, amelyek inkább komplementárisak, mintsem alternatívák.²² Aztán elkezdtek evolúciós kifejezéseket használni („a pályafüggő utak megszilárdítása”, ami történelmi mozzanatokot involvál, az alkalmazkodás komplex rendszereivel kapcsolatban²³), megjelent a „társadalmi tőke”, majd jelentős gazdasági szempontokból a bizalom kategóriája, megnyilvánult a kétség is a neoliberais projekt piaci megoldásainak homogén elveivel szemben, továbbá felfigyeltek arra, hogy „a gazdasági elvek nem időtlenek, és nem függetlenek a civil szféra teljesítményeitől és a domináns intézményektől”.²⁴ Az intézmények közjavak, nézzük meg hát a bürokrácia teljesítményeit, a jog és a civil társadalom szerepét, a hatékony igazgatás dimenzióit, mert ezek nélkül nincs semmilyen sikeres reform.

Egy ideig például mind a teoretikusok, mind a gyakorlati szakemberek buzgó igyekezettel elemezték a magánosítás különféle formáit, viszont szembesülnünk kell azzal, hogy a privatizáció feltételei politikailag örökösen és elkerülhetetlenül vitathatók. Most azt állítják, hogy csak az a privatizáció lehet makrogazdasági szempontból sikeres, amely elmélyíti a tőke piacát, ha bekövetkezik az értékpapírok nyilvános kibocsátása és tőzsdéi forgalmazása. Végül, már a kilencvenes évek során, voltak értékes elméleti törekvések, amelyek nem maradtak meg a forradalom/reform alternatívájának keretében, hanem a tulajdon mutációiról, újjáalakításairól és újbóli kombinációiról beszéltek.²⁵

V. Ha a helyzetet megjelölő fogalmakat keressük, akkor hivatkozhatunk a „határozatlanságra és bizonytalanságra”, amely átszövi az intézményes rendszert, különösen bizonyos posztkommunista társadalmakét, ám az eszközökkel szembeni ragadozó stratégiák állhatatosságára is. Korábban említettem a felgyorsított gazdasági liberalizációt, amely arra volt hivatott, hogy leépítse az „ideológiai szférát”, hogy kiutat találjon abból az ideológiai megkötöttségből, amely eluralkodott a reális szocializmusban. Ez az árak és a kereskedelem liberalizálását, az állami tulajdon gyors privatizálását feltételezte. Ezek a lépések azonban csak lehetővé teszik, de *nem* biztosítják a piaci rendszer jó működését, csak feltételeket jelentenek, de nem konstitúciós elveket az elképzelt piaci kölcsönhatásoknak. Gazdasági liberalizációt, természetesen, *igen* – ám ez önmagában még nem szabadít meg a világ összes bajától, mert az előnyei feltételezettek, jobban mondva, csupán meghatározott történelmi kontextusban léteznek. Megfelelő állami kapacitások nélkül a piaci megoldások olyanok, mint a test csontváz nélkül.²⁶ Az állam sok vonatkozásban nem helyettesítheti a piacot, de ez nem kisebbíti az erős állami ensemble jelentőségét. A privatizációt nem lehet kiegyenlíteni a *piaci koordinációval*, mert nem hoz létre intézményeket, amelyek fenntartják a piaci berendezkedést.

A kölcsönös piaci viszonyok számára alapvető fontosságú, például, a piacra való bejutás szerkezeti kialakítása. A Közép- és Kelet-Európából érkező jelentések azonban arról tájékoztatnak bennünket, hogy ezen a téren jelentős deficit mutatkozik. A piacokat a monopóliumok és az oligopóliumok szabdalják fel, vagyis erős érdekcsoportok ellenőrzik a piacra való bejutást. Mellesleg, a tapasztalatok is arról szólnak, hogy sok piac a különféle ragadozó csoportok zsákmánya, amelyek hatalmi csatornáiknak köszönhetően elszívják az eszközöket. A termelői piacok így

gyengén működnek, mert az erős gazdasági csoportok az ellenőrzésük alatt tarthatják őket. A tőkepiacoknak nincs hitelképességük²⁷, mert hiányzik a kapcsolat a beruházók, a hitelbankok és a pénzintézetek között. Ha kevésbé erős szektorokról van szó, a ragadozó csoportoknak ezeket sikerül alárendelniük. Nagymértékben okoz bizonytalanságot az is, hogy nem tartják be a szerződéseket, és elmarad a megfelelő állami szabályozás, amely stabil körülményeket biztosítana a piaci szubjektumoknak, tehát kifejezett hiányosságok vannak a gazdasági szubjektumok elvárásait illetően. E szubjektumoknak kétségeik támadnak a beruházási lehetőségek iránt, mert a stabil körülmények hiányában gyengülnek a racionális kalkuláció lehetőségei.

A legális és az illegális tevékenység mezsgyéjén levő viszonyok, a tőke megteremtésében mutatkozó erkölcsi konfúzió, a rengeteg önkényeskedés, az erőszak elterjedése, a bizalom szintjének csökkenése, a hatalmi viszonyok tetszőlegessége egyáltalán nem a tranzícióból eredő elhajlások, vagy szélsőséges melléktermékek, hanem annak a domináns forgatókönyvnek a szükségszerű megnyilvánulásai, amely szűkkeblű volt az intézményeket illetően. A kommentátorok arra figyelmeztetnek, hogy a piaci tranzakciók helyett elszaporodnak a közvetlen árucseré-ügyletek, amelyek bizonyos, nemegyszer vitatható, ellentétes kapcsolatok túlélésére utalnak. A ragadozó csoportok kihasználják megszerzett piaci erejüket, hogy kicsússzanak a piac normáinak kényszere, vagyis az újonnan jött gazdasági szereplők kompetitív nyomása alól. Ez azt jelenti, hogy privát csoportok disztribúciós koalícióként viselkednek, amelyek kartellesztik a piacot, és parazita módon növelik befolyásukat a nyilvános politikában. Néhol az ilyen disztribúciós koalíciók rendkívül gyorsan létrejönnek, még a demokratikus intézmények kialakulását is megelőzik, és sikerül megkaparintaniuk az állami eszközöket. A beígért kompetitív piac helyett azoknak a posztkommunista szereplőknek a kvázikonkurenciája kerül előtérbe, akik az állami járadék vadászatához szoktak hozzá.²⁸ A gazdaság szereplői nem a gazdagság megteremtésére, a termelés kibővítésére törekkenek, hanem a tulajdon újrafelosztására és a fogyasztást szolgáló javak megszerzésére. A fő irányelvek a különféle hálózatok működése szerint alakulnak ki, nem pedig a gazdasági értékteremtés alapján.²⁹ Kölcsönösen erős kapcsolatok jönnek létre a „virtuális cégek” és a lokális/regionális igazgatási szervek között, ami lehetővé teszi a fizetetlen bérleti díjak és adók cseréjét, akár a cégek és azok tagjai között is. Az ilyen hálózatok nem magyarázhatók az „állam *kontra* piac”-féle merev, dichotomikus gondolkodással.

Amint látjuk, itt az állam másféle szerepe sejlik fel. Dornbusch arra figyelmeztet, hogy az állam szerepe nem mérülhet ki a piaci alulteljesítés korrekciójában és a klasszikus intézményes feladatok végrehajtásában, hanem ki kell bővíteni a látóhatárt.³⁰ A neoliberalizmus voltaképpen semmit sem mond arról a jelenségről, amelyet elemzéseikben *ortodox paradoxonnak* neveznek R. Bates és A. Krueger.³¹ Aki a piac kívánatos bővítéséről beszél, annak tisztában kell lennie azzal, hogy ez csak az állami kapacitások megerősödése után mehet végbe, természetesen az endogén módon jelentkező kockázatokkal. Ehhez persze hozzáfűzhetjük a sokszor emlegetett, kissé már iskolás mércéket (több szabályt és kevesebb diszkréciós felhatalmazást az állami fellépés vonatkozásában³², kollektív racionalitás megfelelő társadalmi választással, gazdaságilag jogállam stb.), ám a paradoxon csak paradoxon

marad. Ide tartozik az a tény is, hogy a kisebb államok a világgazdaság jelentősebb ingadozásai alkalmával szélesebb körű újrafelosztással kompenzálják a lakosságot, ami azt jelenti, hogy a nagyobb mértékben nyitott országoknak nagyobb állami apparátus is kell.³³ Egyszerűen lehetetlen fenntartani a társadalom kohéziós szövetét az állam *meghatározott* újraelosztási gyakorlata nélkül, mert különben a társadalom kódjainak robbanásszerű összeomlása és az autoritatív formákhoz való későbbi szükségszerű visszatérés várható. Ha belelapozunk a releváns elméletekbe, megérthetjük, milyen nehéz feladatot fed a „sikeres állami ensemble” megfogalmazás. A modern gazdasági elméletekben például vörös fonalként húzódik végig, hogy a „hatékony állam” szavatolni fogja a tulajdonjogokat, kikényszeríti a szerződések betartását, és hogy viszonylag nem fog beavatkozni.³⁴ Hangsúlyozzák annak a viszonylag semleges bürokráciának a minőségi dimenzióját, amely minél kevésbé korrumpált, képes az eszközök hatékony felhasználására és közjavak teremtésére, végül is tehát olyan államról van szó, amely demokratikus rendszert alapoz meg.

VI. Sok átalakuló ország nyíltan nem antidemokratikus, hanem a demokráciának úgymond „szürke övezetét” képezi. A formális intézmények mellett jelentős szerepet játszanak a nem formális intézmények, úgyhogy az ilyen rendszernek a klientelizmus a belső dimenziója. A nyilvánosság előtt mindegyik demokratikus módon működik, ám ez nem akadályozza annak, hogy a demokratikus intézményeken belüli játékszabályok különbözzenek a formális szabályoktól. Névlegesen megvannak a demokratikus intézmények, de ezek elsősorban úgy működnek, mint a disztribúciós koalíciók legitimitásának a csatornái, e koalíciók pedig a régi nómenklatúra opportunistáinak, az etikai szabályokat cinikusan elvető új üzleti szereplőknek, az oligarchiának és a maffiás szervezeteknek a kombinációját képezik. Az új koalíciók nem követelnek repressziókat, főleg azért, mert már nincs rájuk szükségük, a demokratizálásért vagy a privatizációért folytatott kampányok csak arra szolgálnak nekik, hogy a ténylegesen kisajátított állami aktívákat legitimálják, és jogilag legalizálják. Mindenesetre, a posztkommunista eliteknek nem áll érdekében az állam infrastrukturális hatalmának a megerősödése. Társadalmi-gazdasági háttérként ott látjuk a posztkommunista szereplők közötti átfogó információs és gazdasági egyenlőtlenséget³⁵, amely akadályt jelent a piaci rendszer kiépítésében. A rendkívül nagy információs aszimmetriák lehetővé teszik a visszaélések különféle formáit. A legyengült intézményes kapacitások reaktiválják a patrónus és a kliens közötti viszonyt, kialakítva a „klientelisztikus kapitalizmust”.³⁶

A demokrácia ugyan az állam berendezésének egyedül elfogadható lehetőségévé vált, ám az élet lényeges paraméterei a nyilvánosság, főképp a demokratikus nyilvánosság ellenőrzésén kívül alakulnak ki, valósulnak meg. Szemmel látható hiányosságok mutatkoznak a demokratikus rendszer és a piac minőségének viszonylatában, más szóval, a demokrácia és a piac közötti egyensúly alacsony szinten valósul meg.³⁷ Valójában megvan tehát a szinergia a piaci dimenziók megerősödése és a demokratikus kódok között, de csak meghatározott szinten, ami igencsak eltér a kezdeti dramaturgiától. Fontos tehát, hogy az új ragadozó koalíciók nem ismerik fel az érdeküket az állami apparátus megerősödésében, amely hatékonyan szabályozná a gazdasági szereplők közötti viszonyokat. A stratégiai pozíciókat betöltő elit ered-

ményesen megakadályozhatja az igazgatás intézkedéseinek a megvalósulását, ha úgy ítéli meg, hogy azok veszélyeztetnék az érdekeiket. Ellenezhetik például a monopóliumellenes törvények meghozatalát mindaddig, amíg a gazdasági hatalmuk nem erősödik meg olyan mértékben, hogy semlegesíthetik a konkurencia nyomását. Vagy például elkerülhetik az állam arra irányuló törekvését, hogy ellenőrizze a pénzügyi tranzakcióikat.

VII. Itt azonban ki kell térnem az örökség egy aspektusára. A következő kérdés ugyanis magyarázatot követel: miért nincs jelentősebb ellenállás a domináns elit szereplőkkel szemben, akik hasznot húznak a szocio-gazdasági dinamikából, vagyis azok ellen, akik a nyerő stratégiát irányítják? Miért nincs *rendszeres* ellenállás, megformált és hosszan tartó kollektív akció a nyerő stratégiákkal szemben, amelyek gyengítik az állam kapacitásait, vagyis miért létezik a „tolerancia” e domináns projektek iránt? Miért hiányoznak a kollektív akciók, és ha vannak is, miért maradnak részlegesek, szélesebb körű, átfogó törekvés nélkül? Végül is, fölvetődik ez a kérdés annak a globális trendnek a távlatában is, amely a közép- és kelet-európai lakosság szociális helyzetének a romlására vonatkozik, vagyis ha figyelembe vesszük azt a negatív szociális trendet, amely a világ e térségét jellemzi.³⁸ Amint azt számos leírás megerősíti, a demokrácia kiépítése kizárólagosan, az elit alkujának, zárt ajtók mögötti megegyezésének közvetítésével ment végbe. Úgy tűnik, hogy e plauzibilis magyarázat éppen az előző rendszer örökségének bizonyos dimenzióira utal, az előző, szocialista „korszak” strukturális, intézményes, kulturális dimenzióira, amelyeknek demobilizáló hatásuk van.³⁹

Legalábbis többsikű problematikával találjuk szemben magunkat. Mert ha valóban létezik az előző, szocialista korszak (az „örökség”) következtében hátrányos helyzetűek, vagy szociálisan legyengültek demobilizáló hatása, akkor arra a paradox eredményre jutunk, hogy az előző korszak bizonyos feltételeket teremt az elit későbbi fellépésének zavartalan megvalósításához.⁴⁰ Témánk szempontjából ez azt jelenti, hogy a domináns elitek projektjei drámai ellenállás nélkül valósulhatnak meg. Amikor pedig bekövetkezik az állami kapacitások legyengülése, az állami apparátusnak többé már nincs lehetősége arra, hogy felkínálja azokat a közjavakat, amelyek nélkülözhetetlenek a gazdasági tevékenység realizálásához. Ugyanis, amint azt már számtalanszor leírták, ilyen helyzetekben az állam gyengesége a piac alulteljesítését okozza, az állam különben is vitatható újraelosztási gyakorlata pedig tovább ront a helyzeten. Végül, ha még erős nemzetközi csoportok is beavatkoznak, akkor igazán hangsúlyozottá válnak a makrogazdasági deformációk veszélyei.

VIII. Miután áttekintettük a különböző utak sokféleségét, következhet a különféle országok osztályozása. Az elmélet egyébként is mindig a megmentő osztályozáshoz folyamodik, ha egy jelenség heterogén mivoltával szembesül. Megemlítek néhány releváns felosztást, de tartasuk szem előtt, hogy ezek ugyanakkor mindig feltételesek is.

Az *első* csoportba általában azokat az országokat sorolják, amelyekben megvalósult a stabilizáció, a liberalizáció és a privatizáció. Kialakult a gazdaság számára nélkülözhetetlen bank- és jogi rendszer. A bankrendszerben lejátszódott a transzformáció, néhol, mint Szlovákiában, a külföldi tőke számottevő jelenlétével a bankok

aktíváiban.⁴¹ A bankok ellenőrzése konszolidálódott, akárcsak a bankok helyes irányban történő irányítása. A növekedés pedig, bármennyire is ingadozik, mégis kedvező irányú, visszafordíthatatlan eredményekkel. Tagságot szereztek az európai intézményekben, ami keretbe foglalja ezeknek az országoknak a törekvését, és folyik a nagy újraelosztási rendszerek reformja.

A *második* csoportba általában azok az országok tartoznak, amelyek nem tagjai az európai intézményeknek, de erről viszonylag közeli perspektívaként beszélhetünk, vagyis közel állnak a belépéshez. Velük kapcsolatban a kommentátorok a fél siker fogalmát használják. Még mindig van eltérés a normatív követelmények és az aktuális út között, és feszültség érezhető a stratégiai reformok logikája és a folyamatos, vagy ha úgy akarjuk, mindennapi, válságmenedzsment között. Ez azt jelenti, hogy még erősíteni kell a költségvetési gazdaság és a pénzügyi reformok mély változásait, hogy a gazdaság ellenállóbbá váljék a válságfolyamatokkal szemben.

A *harmadik* csoportot az egykori Szovjetunió némely volt tagországa és az egykori Jugoszlávia néhány utódállama alkotja, amelyekben a GDP csupán 70% (vagy csak 40%) volt abban az utolsó évben, amikor még a Szovjetunió létezett. Természetesen, nem nehéz kitalálni, hogy ezekben az országokban elsősorban a válságfolyamatokkal való szüntelen szembesülés, azaz a válságmenedzsment és a hosszan tartó reformok közötti rendszeres feszültségről beszélhetünk. A normatív követelmények a következők: stabil pénz, export irányultságú növekedés, a nem privát szereplők által teremtett közjavak állami biztosítása, a gazdaság liberalizálási ütemének fokozása, a magánszektor részvétele a társadalmi termékben, a külföldi tőke részvétele, a pénzpiac mélysége. Mondjuk, Szerbiával szemben, ahol a kivitel szempontjából a teljesítmény állandóan gyenge, ezek a normatív mércék világos követelményekre utalnak. (Említhetnek különféle elemzéseket, amelyek igazolják, hogy az export irányultságot nem a kivitel pénzügyi támogatása jelenti, hanem a liberalizáció, amely a kereskedelmi szektorban megy végbe.⁴²)

Ezzel azonban még nem fejeződik be a felosztás. Attól függően, hogy melyik mércét vesszük alapul, különféle más csoportosításokat is végezhetünk. Ha például egy politikai mércét választunk, nevezetesen azt, hogy a volt némenklatúra tagjai milyen mértékben vesznek részt az új kapitalisták rétegeiben, némileg másmilyen képet kapunk. A kutatók korábban is hangsúlyozták a volt politikai bürokrácia tagjai szerepének a jelentőségét.⁴³ (Szerbia, mondjuk, itt igen sajtószerű módon szerepelne: az új gazdasági elit soraiban az előző némenklatúra tagjainak részvétele átlag 25–33% a posztkommunista országokban, Szerbiában viszont 67%, ha hiszünk a felméréseknek.) Elgondolkodhatunk annak a logikának az alapján is, amelynek alapján regisztrálják a) a patrimonialis kapitalizmus rendszerét (Kelet-Európa egyes országai, amelyek a nyersanyagkiviteltől függenek, vagyis amelyekben élőködő pénzügyi csoportok léteznek, b) a függő kapitalizmust, amelyben a tőkehalmozás tulajdonképpen a tőke importjától és a termékek exportjától függ (balti országok), a politikai helyett pedig *gazdasági akkumuláció* létezik.

A gyakori osztályozások egyike az időhorizont vizsgálatán alapszik. A makrogazdasági stabilizáció először az infláció csökkentését célzó szigorú költségvetési korlátozások és az állam deficitjének redukciója, valamint az eszközök hatékony al-

lokációjának bemutatása után következik. Aztán ugyanazon logika alapján jön az árak és a piac liberalizálása, valamint a kis- és középvállalatok privatizálása. Ennek során szem előtt tartják a reformok első és második generációs reformokra történő felosztását, és az országoknak az ezen mércék szerinti csoportosítását. Eszerint az első generációs reformok túlhaladása után eljutunk az igazgatás reformjainak és a jólétnek a területére. A második generációs reformok viszont sok szempontból súlyosabbak, összetettebbek a stabilizáció–liberalizáció–privatizáció viszonylatában.⁴⁴ Általában úgy vélik, hogy a második generációs reformok célja éppen a fenntartható növekedés (természetesen, itt nem a standard ökológiai értelemben).

Végül, csak most gondolkodva el a volt Jugoszlávia utódállamairól⁴⁵, ezek a felosztások legalábbis kiindulási keretet képeznek az osztályozásukhoz (persze, más osztályozások is vannak, amelyek például az európai integrációkhoz való földrajzi távolságot, vagy a vallási mozzanatot veszik figyelembe, de a csoportosításoknak soha nincs végük). Nem hiszem, hogy ezekben a felosztásokban különösebb nehézséget jelentene az egyes országok helyét megtalálni.

Hadd szóljak itt néhány szót arról, hogy Szerbia a nyolcvanas évek végétől a kilencvenes évek végéig a posztkommunista országokhoz képest divergens politikai és gazdasági pályákon mozgott.⁴⁶ A háborúba való belebonyolódottsága, a nemzetközi szankcióknak való alávetettség és a túlfeszített politikai önhittség okán mozgástere leszűkült. Lényegében regresszív folyamatok mentek végbe, a korábbi Jugoszlávia létezéséből eredő, nemzetközi jellegű sajátosságokat elveszítve, Szerbia a perifériára szorult. Még hozzá abban a kontextusban, amelyet az európai intézményesülés által kijelölt kritériumok fémjeleztek. Ugyanakkor, az évezredfordulón megváltozott politikai szituáció új várakozási horizontot bontott ki, a felgyorsuló átmenet képzete a legalább részlegesen visszaszerezhető szinkronitás esélyét ígérte. A válogatás végett szükséges figyelembe venni azt is, hogy a háború, akár a hiperbolikus erőszak, mint a történelem során oly sokszor, megteremtette az adottságokat, az új rendszer kialakításához szükséges előfeltételeket. A háború mindig lehetőséget nyújt a tőke megteremtésére, a társadalom átforgatására, a gazdasági és más eszközök újraelosztására.

A háború következményei pedig szétszóródnak az időben. Aki beleragadt a háború „negatív megnyilvánulásaiba”, annak nincs túl sok lehetősége a választásra, az önszűkítés jut neki osztályrészül. Ne felejtjük el, itt a háború nemcsak a nemzetzsurnalisták, írók kifutási pályáját jelentette, hanem a különféle gazdasági elitek zsákmányszerző igényeit is kielégítette. Ezek az újkapitalista elitek Milošević köpönyegéből bújtak elő, vagy a védőszárnyai alatt izmosodtak meg, viszont már a kilencvenes évek második felében legszívesebben megszabadultak volna a nemzetközi közösségből exkommunikált Milošević gyámságától. 2000 után, a felgyorsított privatizáció, a Nyugat felé való fordulás legitimitációt adott a megszerzett zsákmánynak, alapot nyújtott a háborús időkben szerzett vagyonoknak. Ez azt jelenti, hogy a hatalomgyakorlás módja, főként a patrónus-kliens hálózatok jelenléte vagy az informális szabályozás jelenléte másfajta vonatkozásokat mutat fel. Az intézményi változások átértékelték az egyes tőkefajtákat, másrészt lehetővé tették az egyének felhalmozott tőkéjének átváltását más tőkékre. Hogy a háború után a szerb társadalom

hatalmi szereplői immár hozzáláttak erőpozícióik többé-kevésbé nyílt szentesítéséhez, lerögzítéséhez, ez itt a lényeg.

Amennyiben a társadalmi dinamika egészét, főképp az izoláció következményeit értékeljük, úgy világos, hogy külső források híján még több jövedelmet „kellett” elszivattyúzni a társadalom többségétől az „elitek” felhalmozásához. Ezért, amikor a „gazdaságpolitika” a több évtizede forráshiányos (és csakis ezzel együtt említendő rossz szerkezetű) oktatástól, kultúrától és egészségügytől a „humán tőke” újratermelésének legfontosabb bázisát jelentő területekről elvont eszközökkel kíván lendületet adni a „termelő” szférának, akkor pontosan az történik, hogy az utóbbi kilábalási, fejlődési lehetőségeit veszélyezteti. Az oktatás, a kultúra és az egészségügyi ellátás színvonala nagymértékben süllyedt le az utóbbi húsz évben, aminek maradandó nyomai ma már erősen érzékelhetők a munkaerő romló minőségében. Ez fontos tényező a szerbiai gazdaság „tőketaszító” képességének vonatkozásában. További probléma, hogy a társadalom többségének egy megrázkódtatásszerű zuhanás, majd átmeneti javulás után ismét stagnáló, vagy az egyenesen romló életminőségét jegyezzük. Ami ezzel jár: az apátia, az egyre rövidebb távra tekintő életszemlélet és érdekérvényesítési gyakorlat, az egyre kíméletlenebbé váló verseny, a társadalmi szolidaritási hálók teljes felbomlása. Ennek része a politikai elidegenedés: vajon elvárható-e, hogy az állampolgárok bizalommal tekintsenek arra a politikai elitre, mely (gyakorlatilag függetlenül attól, hogy melyik párt van hatalmon) folyamatosan megszegi vagy utóbb visszavonja a választási ígéreteit?

IX. Ha a volt Jugoszlávia utódállamainak gazdasági lehetőségeit, legalábbis némelyiket, vizsgáljuk, érdemes türelmesen elgondolkodni a kínálkozó tanulságokról. Számomra teljesen releváns kiindulópontnak tűnik az a gondolkodás, amely a „kis gazdaságoknak” a világpiacon való integrációjának lehetőségeire irányul. A posztipari kontextusról szóló számos tanulmányban a nemzeti gazdaság kis méretét nem tekintik sikertelenségnek, ami azt jelentheti, legalábbis feltételesen, hogy a bizonyos dezintegráció is tényezője lehet a gazdasági hatékonyság erősítésének. Ez pedig, mellel, ellentétben áll a korábbi hiedelmekkel. El lehet talán gondolkodni arról az újabb állásponton is, hogy a dezintegráció közvetlenebb kapcsolatokat teremt a marginális termelékenység és a bér munka között, sőt, még az információs aszimmetriát és a megfelelő koordinációs zavarokat is csökkenti.⁴⁷ Megemlíthetjük talán Európa regionalizálását mint közvetett bizonyítékot. Nem szeretnék azonban túl messzire eltávolodni, mert ezek rendkívül kondicionált állítások a kis országoknak a világgazdaságba való adaptációjával és azok nyitottságával kapcsolatban. Észre kell venni ugyanis, hogy az előző állami keretek dezintegrációja gazdaságilag csak akkor lehet hatékony, ha kombinálják a tőke, az információ és a technológia világméretű áramkörébe való sikeres integrációval.⁴⁸ Továbbá, ez akkor lesz érvényes, ha a kis országok jobban szakosodnak, ha bizonyítják újítóképességüket, és ha megtalálják a világpiacon réseit, ahová gazdaságukkal beilleszkedhetnek.

Végül, nem szabad elhanyagolni az olyan véleményeket sem, amelyek új megvilágítást adnak a vizsgálódásunkhoz. Ezek szerint az okozatiság nem halad a liberalizációtól a kereskedelem növeléséig, mert tudjuk, a történelem számos példáját nyújtja annak, hogy az *enyhe* protekcionizmus ösztönzi a kereskedelmet. És azok-

ról a példákról is el kell gondolkodni, amikor a növekedés előzi meg a kereskedelmet, és nem fordítva.⁴⁹ A határtalan lelkesedés a közvetlen idegen beruházások iránt, amely *mindig* serkenti a fejlődést, szintén vitatható.⁵⁰ Ezt csak azért említem, mert túlságosan sok a paradoxon, amelyeket nem lehet az ideológiai követelményekhez idomítani. A piaci liberalizáció abszolutizálása éppen úgy ideológiai kód, akár az állam, mint a közérdek abszolút kezelése iránti bizalom. A transzformáció, amit a politikai-gazdasági tér megváltoztatásának tekintek, nem valami korábbinak az imitációja, hanem inkább készség a paradoxonok felismerésére és a rajtuk végzett munkára, az esetleg jól berendezett intézményes keretek között. Ez, természetesen, sokkal nehezebb annál, amit világunk tervezői ígértek, viszont a könnyelmű ígéretés mindig ráfizetéssel járt a történelem során.

JEGYZETEK

- ¹ Th. Carothers, *The End of the Transition Paradigm*, Journal of Democracy, 2002, 1., 5–21. Némileg másképp M. Lavigne, *Ten Years of Transition: A Review Article*, Communist and Post-Communist Studies, 2000, 33., 485–504.
- ² R. Dornbusch and S. Edwards, *The Macroeconomics of Populism in Latin America*, in *World Bank Policy, Planning and Research Working Papers*, 1989, N^o. 316, 1. E. Comisso, St. Dubb, and J. McTigue *The Illusion of Populism in Latin America and East Central Europe*. Gy. Szoboszlai (ed.), *Flying Blind. Emerging Democracies in East-Central Europe*, 1992, 27–58. A populizmus megjelenés a posztoszocialista retorika talán legnépszerűbb eleme. Ki kerülheti el, hogy ne bélyegezzék meg mint populistát, amennyiben kérdőjel alá vonja a túlfeszített piaci logikát? Ugyanakkor, vajon a makrogazdasági korlátozások elegendőek-e ahhoz, hogy megállítsák a populizmus terjedését? Azzal viszont, hogy mi a populizmus eredeti jelentése, már senki sem törődik.
- ³ Így fogalmazták meg a tranzíciót O. Blanchard, J. Keeling, 1996, *A Numeral Model of Transition*, mimeo, 1996.
- ⁴ J. Kornai, S. Haggard, R. Kaufmann, R. (eds.) *Reforming the State: Fiscal and Welfare Reforms in Post-Socialist Countries*, Cambridge, 2001.
- ⁵ Ezekről az alternatívákról a legjobban B. Greskovits *The Political Economy of Protest and Patience*. Budapest: Central European University Press, 1998. Hogy a progresszív fejlődés helyett a tranzíciónak regresszív elemei is vannak, arról lásd M. Burawoy, P. Krotov and T. Lytkina, *Involution and Destitution in Capitalist Russia*, Ethnography, 2000, 1(1), 43–65.
- ⁶ Latin-Amerikára vonatkozóan lásd A. Foxley, *Latin American Experiments in Neo-conservative Economics*, Berkeley, 1983.; továbbá J. Williamson, *Democracy and the „Washington Consensus”*, World Development, 1993, 8., 1329.; ugyanő, *What should the World Bank think about the Washington Consensus?* The World Bank Research Observer, 2000, 15:2., 251–264. Bíráloán szól a konszenzusról G. Kolodko, *Transition to a Market and Entrepreneurship: The Systematic Factors and Policy Options*, Communist and Post-Communist Studies, 2000, 33., 271–293. A neoliberalizmust itt ideológiai matricaként használom a liberalizáció implementálására. Gyakoriak a meghatározások, amelyek „neoliberális” autokráciáról, „kompetitív autokráciáról” szólnak, L. Diamond, *Thinking about Hybrid Regimes*, Journal of Democracy, 2002, 13:2., 21–35.; B. Kargarlitsky, *Russia under Yeltsin and Putin: Neo-Liberal Autocracy*, London, 2002.; St. Levitsky and L. A. Way, *The Rise of Competitive Authoritarianism*, Journal of Democracy, 2002, 13:2., 51–65. East European Constitutional Review, 2003, 11:4., 47.
- ⁷ Érdemes elolvasni: K. Z. Poznanski, *Building Capitalism with Communist Tools: Eastern Europe's Defective Transition*, East European Politics and Societies, 2001, 15:2.; 320., R. E. Ericson, *Does Russia Have a 'Market Economy'?* East European Politics and Societies,

- 2001, 15:2., 291.; M. Burawoy, *Transition without Transformation: Russia's Involuntary Road to Capitalism*, East European Politics and Societies, 2001. 15. 2., 269.
- ⁸ A. Aslund, *Principles of Privatisation*, in L. Csaba (ed.) *Systemic Change and Stabilisation in Eastern Europe*, 1991, Aldershot, Brookfield, U.S.A., Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth, 17–31., L. Balcerowitz, *Socialism, Capitalism, Transformation*. Budapest, London, New York: Central European University Press, 1995.
- ⁹ G. Roland, *Political Economy of Sequencing Tactics in the transition Period*, in L. Csaba (eds.) *Systemic Change and Stabilisation in East Europe*. Dartmouth Publishing Co. Ltd, Aldershot, Brookfield, 1991, 45–64., A. Chubais, M. Vishnievshkaya, *Russian Privatisation in mid-1994*. In A. Aslund (ed.): *Russian Economic Reform at Risk*, London–New York, 1995, 89–99.
- ¹⁰ H. Kitschelt, *Linkages between Citizens and Politicians in Democratic Politics*, Comparative Political Studies, Vol. 33, N^o 6-7, 845–79.; O. Norgaard, *Economic Institutions and Democratic Reforms. A Comparative Analysis of Post-Communist Countries*, Cheltenham, 2000.; P. Pelikan, *The Dynamics of Economic System, or how to Transform a Failed Socialist Economy*. Journal of Evolutionary Economics, 1992, 2., 39–63., reprinted in: Wagener H. J. (ed.) *On the Theory and Policy of Systemic Change*, Physica-Verlag, Heidelberg: Springer, Berlin–Heidelberg–New York.
- ¹¹ Ezt bírálja K. Arrow: „Az intézmények nem pusztá másolatai az Egyesült Államok és Nyugat-Európa intézményeinek. A vállalkozóknak meg kell tanulniuk, hogyan viszonyuljanak hozzájuk.” *Economic Transition: Speed and Scope*, Journal of Institutional and Theoretical Economics, 2000, 156., 9–18.; G. Kolodko, *From Shock to Therapy*. The Political Economy of Post-Socialist Transformation, Oxford, 2000.
- ¹² P. Murell, *How has the Transition Progressed*, Journal of Economic Perspectives, 1996, 10., 31. Murellnél egyébként elolvashatjuk, hogy a volt kommunista országokra vonatkozó ismeretek hiányában hogyan szorítottak a nyugati tervezők tankönyvszerű modellekre, miáltal elhanyagolták a „kontextuális tényezőket”. J. Stiglitz, *Reflections on the Theory and Practice of Reform*, in: A. O. Krueger (ed.): *Economic Policy Reform – the Second Stage*. University of Chicago Press, Chicago–London, 2000, 552. A makrogazdasági helyzet rossz megítélése, legalábbis egyebek mellett, éppen emiatt következett be.
- ¹³ Noha semmiképpen sem abban az értelemben, hogy a hazai elit megszabadul a felelősség terhétől, és minden problémát, tévedést a „nemzetközi diktátumokra” hárítja.
- ¹⁴ J. Szacki, *Liberalism after Communism*, Budapest, 1994.; D. Stark and L. Bruszt, *Postsocialist Pathways*, Cambridge, 1997.; J. Kornai, *Paying the Bill for Goulash Communism: Hungarian Development and Macro-Stabilisation in a Political Economy Perspective*, Social Research, Vol. 63., N^o 4 (Winter 1996); A. Shleifer, *Government in Transition*, European Economic Review, 1997, 41:3–5, 385–410.
- ¹⁵ Tévedés ne essék, nem arra gondoltam, hogy a kezdeti feltételek automatikusan jobb teljesítményeket is jelentenek. Végül is eszembe ötlük Ukrajna példája, amelynek újonnan létrejött államként megvoltak az előfeltételei ahhoz, hogy kedvező gazdasági eredményeket érjen el. Nem ez történt, tehát a kezdeti feltételek „csupán” esélyt jelentenek. B. van Selm, *The Economics of Soviet Break-up*, London, 1994.
- ¹⁶ A. Aslund, P. Boone and S. Johnson, *How to Stabilise: Lessons from Postcommunist Countries*, Brookings Papers on Economic Activity, 1996, 81, 1: 217–234., St. Fischer, R. Sahay and C. A. Vegh, *Stabilisation and Growth in Transition Economies: The Early Experience*, Journal of Economic Perspectives, 1996, 10. 2 (Spring) 45–66.; *The Transition at Mid Decade*, American Economic Review 86, 2: 128–133.; M. Selowsky, R. Martin, *Policy Performance and Output Growth in Transition Economies*, 1997, American Economic Review (Papers and Proceedings) 87, 2 (May), 349–353.; M. Dewatripont, G. Roland, *Transition as a Process of Large-Scale Institutional Change*, Economics of Transition, 1996, Vol. 4. 1–30.

- ¹⁷ Így nyilatkozott A. Aslund, *Post-communist Economic Revolutons: How Big a Bang?*, Washington, 1992, 11., lásd: EBRD, *Ten Years of Transition*, London, 1999.
- ¹⁸ R. Shroeder, *Lessons from the Past: Legal Transformation in Germany of the 19th Century*, Journal of Institutional and Theoretical Economics, 1996, 198.; A. Rapaczynski, *The Roles of the State and the Market in Establishing Property Rights*, Journal of Economic Perspectives, 1996, 10., 101. Azonban attól tartok, hogy ez a leírás rövidlátó. Néhány problematikus példa, amely nyugtalanít bennünket: az energetika privatizálása Magyarországon a szabályok felállítása előtt, az oroszországi privatizáció 1991–1992-ben (vaucher bevezetése a hiperinfláció idején), a magán alapítású nyugdíjrendszer érvényesítése Kazahsztánban a tőke piaca nélkül stb. Úgy tűnik, hogy a súlypont áthelyezése a módszertanban inkább az észlelt problémát fejezi ki: a klasszikus indikátorok nem előlegezték a negatív folyamatokat, amikor Kelet-Ázsiában kitört a válság. *Valamit változtatni kellett*.
- ¹⁹ A gyenge állam, természetesen, gyakran említett kifejezés különféle szövegösszefüggésekben, mondjuk, olyan értelemben, hogy az állam deficitáris az erőszak-apparátus használata tekintetében (J. S. Migdal, A. Kohli, V. Shu, *State Power and Social Forces*, Cambridge, 1994), hogy a politikai kompetenciát nem a választási szabályok közvetítésével rendezik, hogy a politikusok magánérdekből vetélkednek (D. Marcouiller, L. Young, *The Black Hole of Grafit: the Predatory State and the Informal Economy*, American Economic Review, 1995, 3, 630–646.). Továbbá úgy vélik, hogy a politika perszonális, „karizmatikus”, a kulturális identitás következtében, vagy pedig „a politika erős emberei” miatt.
- ²⁰ Íme egy lista, amely a hangulat változását érzékelteti: St. Holmes, *Cultural Legacies or State Collapse? Probing the Post-communist Dilemma*, in: M. Mandelbaum (ed.), *Post-Communism: Four Perspectives*, New York, 1996; A. Pryeworski, *Sustainable Democracy*, Cambridge, 1995; R. Whitley, *Transformation and Change in Europe: Critical Themes*, in: E. Dittrich, G. Schmidt and R. Whitley (eds.), *Industrial Transformation in Europe: Process and Contexts*, London, 1995; A. Amsden, J. Kohanowitz and L. Taylor, *The Market Meets Its Match: Restructuring the Economies of Eastern Europe*, Cambridge, 1994; M. Burawoy, *The State and Economic Involution: Russia Through A China Lens*, in: P. Evans (ed.), *State-Society-Synergy: Government and Social Capital in Development*, Berkeley, No 94, 1997; J. Kohanowitz, *Reforming Weak States and Deficient Bureaucracies*, in: J. Nelson (ed.), *Intricate Links: Democratisation and Market Reforms in Latin America and Eastern Europe*, New Brunswick, 1994; G. O'Donnell, *The State, Democratisation and Some Conceptual Problems: A Latin American View with Glances At Some Post-Communist Countries*, World Development, 1993, 21 (8), 135–136.; D. Stark, *Not By Design: The Myth or Designer Capitalism in Eastern Europe*, in: J. Hausner, B. Jessop and Kl. Nielsen (eds.), *Strategic Choice and Path-Dependency in Post-Socialism: Institutional Dynamics and the Politics of Privatisation in Russia*, 47, World Politics, 1995, January, 210–243.
- ²¹ L. Bruszt, *Market Making as State Making: Constitutions and Economic Development in Post-communist Eastern Europe*, Constitutional Political Economy, 2002, 13., 53–72.
- ²² V. Popov, *Shock Therapy versus Gradualism The End of the Debate (Explaining The Magnitude of Transformational Recession)*, Comparative Economic Studies, 2000, 42., 1–57.; J. Marangos, *Alternative Methods of Institutional Development for Transition Economies*, Journal of Institutional and Theoretical Economics, 2002, 158., 487.
- ²³ H. Hemmer, *Understanding Underdevelopment: Challenges for Institutional Economics from the Point of View of Poor Countries: Comment*, Journal of Institutional and Theoretical Economics, 2000, 156., 241–244.
- ²⁴ G. Davidson, P. Davidson, *Economics for a Civilised Economics*, London, 1996.
- ²⁵ L. Bruszt and D. Stark, *Paths of Extrication and Possibilities of Transformation*, in: J. M. Kovács (ed.), *Transition to Capitalism? The Communist Legacy in Eastern Europe*, New Brunswick, U.S.A. and London, U.K.: Transaction Publishers, 1994, 59–61.

- ²⁶ Amint azt metaforikusan megjegyzi E. Jones, *Government Interventions*, in: G. Argyrous and F. Stillwell (eds.), *Economics as Social Science: Readings in Political Economy*, Annandale, 1996, 29–31. Vesd össze: W. L. Meggison, J. Netter, *From State to Market: a Survey of Empirical Studies on Privatisation*, *Journal of Economic Literature*, 2001, 39., 2., 321–389.
- ²⁷ A gazdasági intézmények szociális szerepük, amelyek szabályozzák a gazdasági magatartást (amely névtelenségen és a kölcsönös elvárásokon alapszik). Ezek csökkentik a bizonytalanságot, és megkönnyítik a beruházásokra vonatkozó döntéseket.
- ²⁸ Figyelmeztetek arra, hogy ezzel a megjegyzéssel semmiképpen sem hajlok meg „a járadékvadászat” ismert elméleti paradigmája előtt. Egyszerűen úgy vélem, hogy a posztkommunista dinamika rendkívüli redukciója, ha a piac és a bürokrata szabályozás kettősségét elvontan kezeljük, vagy ha a posztkommunista elit fellépését csupán „a járadék követelésének” kifejezésével mutatjuk be. Erre helyesen mutatott rá: V. I. Ganey, *The Dorian Gray Effect: Winners as State Breakers in Post-Communism*, 2001, Spring, 1–25.
- ²⁹ Oroszországgal kapcsolatban lásd: M. Boycko, A. Shleifer, R. W. Vishny, *Privatising Russia*, 1995, MIT Press, Cambridge, MA.; S. Linz, G. Krueger, *Enterprise Restructuring in Russia's Transition Economy: Formal and Informal Mechanisms*, *Comparative Economic Studies*, 1998, 40., 2., 5–52. Gyakori megjegyzés, különösen Oroszországgal, de más országokkal kapcsolatban is, hogy az „ipari feudalizmusba” való visszatérésről van szó: K. Verdery, *A Transition from Socialism to Feudalism? Thoughts on the Post-Socialist State, What was Socialism and What Comes Next?*, 1996, Princeton, New Jersey, 204–228., V. Slapentoh, *Early Feudalism – The Best Parallel for Contemporary Russia*, *Europe-Asia Studies*, 1996, 48., 3., 393–411.
- ³⁰ R. Dornbusch, *Keys to Prosperity: Free Markets, Sound Money and a Bit of Luck*. The MIT Press, Cambridge, Mass, 2000, 85. Azt mondanám, hogy ez az „ortodox paradoxon” jelen volt az ún. neokonzervatív forradalom által a nyolcvanas években a Nyugaton végrehajtott piacosításban is, de általában nem figyeltek fel rá.
- ³¹ R. Bates, A. Krueger, *Introduction*, in: A. Bates–A. Krueger (eds.), *Political and Economic Interactions in Economic Policy Reform*, Basil Blackwell, Oxford, 1993, 1–27. Más szempontból lásd: Ch. Tilly, *Democracy, Social Change and Economies in Transition*, in: J. M. Nelson, Ch. Tilly and Lee Walker (eds.), *Transforming Post-Communist Political Economies*, 1997, 403–411.
- ³² A. Brunetti – G. Kisunko–B. Weder, *Credibility of Rules and Economic Growth: Evidence from a Worldwide Survey of the Private Sector*. *The World Bank Economic Review*, 1998, 12 (N. 3), 353–384.
- ³³ D. Rodrik, *Why do more Open Economies have Bigger Government?* *The Journal of Political Economy*, 1998, 106., 5., 997–1032.
- ³⁴ Ezt a megállapítást igen gyakran azzal tesztelik, hogy nincsenek nagy illetékek és adók, de egyéb megközelítések is léteznek, amelyek azt az értelmezést szorgalmazzák, hogy az adó az előzőleg kialakított konszenzus eredménye. Ezzel összhangban, még a posztiszocializmus esetében is meg lehet állapítani, hogy a nagyobb adókulcs párhuzamos lehet az állam jó adminisztratív kapacitásaival. Lásd: A. Shleifer and R. W. Vishny, *The Grabbing Hand: Government Pathologies and their Cures*, 1998, Cambridge. A történelmi példák különben arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a helyzet többértelmű: léteznek, mondjuk, nagymértékben befolyásoló, és mégis hatékony államok, mint ahogy vannak ellentétes példák is. Th. Ertman, *Birth of the Leviathan*, 1997, Cambridge. Nekem úgy tűnik, ezek a példák kétségbe vonják azokat a gazdasági elméleteket, amelyek az állami beavatkozást a nagyobb gazdasági hatékonyság függvényeként tüntetik fel.
- ³⁵ B. Milanovic, *Income, Inequality and Poverty During the Transition from the Planned to the Market Economy*, Washington, 1998. Ugyanő: *True World Income Distribution*, 1988 and 1993: First Calculation based on Household Surveys Alone, *Economic Journal*, 2002, 112 (476), 51–92. Nagyon sok a elgondolkodtató tényező, példának okáért, minden bizony-

nyal, Gates a világ leggazdagabb embere, de azért jusson eszünkbe, hogy jövedelme az USA összjövedelmének legfeljebb 0,5 százalékát teszi ki, ellenben a multimilliárdos, mostanság politikai babérokra is pályázó Karić jövedelme Szerbia összjövedelmének 7–10 százalékát képezi. Ezek az adatok ragozhatóak tetszés szerint, olyan példát választottam, amelyet, gondolom, mindenki ismer, ugyanakkor más példával is szolgálhatok, tehát ne csupán ezt a vonatkozást tartsuk szem előtt. A lényeg abban rejlik, hogy nincs olyan demokrácia, amely működőképes lenne ilyen konstellációban, nincsen olyan állam, amely effektív lehetne ilyen feltételek mellett.

- ³⁶ L. King, *Making Markets: A Comparative Study of Post-Communist Managerial Strategies in Central Europe*, Theory and Society, 2001, 30. 4. (Aug.), 494–538. Ugyanő: *The Basic Features of Post-Communist Capitalism: Firms in Hungary, the Czech Republic and Slovakia*. Westport, CT: Praeger Press, 2001.; G. Eyal, I. Szelenyi and E. Townsley, *Making Capitalism without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*, New York, 1998.
- ³⁷ J. Hellman, *Winners take all: The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transitions*, World Politics, 1998, 50 (1), 203–234. Másképpen: A. Aslund, *The Myth of Output Collapse after Communism*, 2001, Carnegie Endowment for International Peace, Russian and Eurasian Programme, Washington, Working Papers, 18.
- ³⁸ A szegénységről és a negatív irányokról Közép- és Kelet-Európában, M. Kreidl, *Perceptio of Poverty and Wealth in Western and Post-Communist Countries*, Social Justice Research, 2000, Vol. 13., No 2.; R. H. Wade, *Is Globalization Reducing Poverty and Inequality?*, World Development, 2004, Vol. 32., N^o 4., 567–589.
- ³⁹ Greskovits, ibidem, 178. Természetesen nem szabad szem elől téveszteni azt a tényt, hogy a gazdasági válságoknak atomizáló hatásuk is van, vagyis a negatív gazdasági dinamika alapján érdemes számolni a legyengült kapacitásokkal a kollektív akciók gyakorlásával kapcsolatban. Ha pedig megbízunk egy Mancur Olson elméleti vezetésében, akkor mondhatjuk, hogy a többség mindig szervezetlen és információszegény.
- ⁴⁰ Ez a megjegyzés kétségbe vonja a gyakran emlegetett meghatározásokat a „lenini örökségről” (K. Jowitt, *The Leninist Legacy*, in: I. Banac, ed., *Eastern Europe in Revolution*, 1992, Ithaca and London, 207–224.), a „felújított öngazgatási szellemről”, az „egyenlőségi szindrómáról”, aminek az az értelme, hogy bebizonyítsa: az örökség *per se* korlátozó, és zárlatos hatása van a piaci változásokra nézve. Más szóval: kétségbe vonom, hogy a posztkommunista nehézségek a bűnös múlt bosszújának termékei lennének, hogy a posztkommunista sikertelenség oka a „patológiai múlt” lenne. A múlt „maradványai” túlságosan el-lentmondásosak, hogy egykönnyen osztályozni lehessen őket. Ez csak egyike a sok paradoxonnak, amelyek ebben az összefüggésben „leselkednek” ránk.
- ⁴¹ F. Schardax, T. H. Reininger, *The Financial Sector in Five Central and Eastern European Countries: an Overview*, Österreichische Nationalbank, Focus on Transition, Wien, 2001, 7., 1., 30–64., J. J. Hellman–G. D. Kaufman, *How Profitable is Buying State Officials in Transition Economies*. Transition, 2000, 11(2), 8–11.
- ⁴² D. Greenway, W. Morgan, P. Wright, *Trade Reform, Adjustment and Growth: What Does the Evidence Tell us?* The Economic Journal, 1998, 108., 450., 1547–1561. Ez a behozatali helyettesítésről, mint a fejlődés motorjáról kialakított régebbi álláspontnak a kétségbevonása, H. Bruton, *A Reconsideration of Import Substitution*, The Journal of Economic Literature, 1998, 36., 2., 903–936.
- ⁴³ M. Garcelon, *The Estate of Change: The Specialist Rebellion and the Democratic Movement in Moscow, 1989–1991*. Theory and Society, 1997, 26:39–85.; J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. P. Reddaway, D. Glinski, *The Tragedy of Russia's Reforms: Market Bolshevism Against Democracy*, 2001, Washington: United States Institute of Peace Press.
- ⁴⁴ A. O. Krueger, ibidem, 585–594.
- ⁴⁵ Meggondolandó az elméletiróként és politikusként is jelentős J. Mencinger álláspontja, aki úgy látja, hogy az öngazgatás meghatározott teljesítményeinek felhasználása a szlovéniai

siker egyik kulcsmozzanata, erről többet A. Losoncz, *Confronting a Leadership Vacuum*, in: *Corporate Social Responsibility, Across Europe, Discovering National Perspectives of Corporate Citizenship*, Habisch, A. (eds), Heidelberg, Springer Verlag, 2004, 233–244.

⁴⁶ Bizonyos számítások szerint Szerbia és Montenegró a kilencvenes években kb. 82 milliárd dollárt veszített, vagyis átlagban 7 százalékos veszítést évente. 1989-től 1999-ig a társadalmi össztermék 50 százalékkal csökkent, pontosabban 3000 USD *per capita* volt 1989-ben, és 1200 USD volt 1999-ben. A 2000–2002-es időszakban a jövedelem növekszik, és a Nemzetközi Monetáris Alap 2002-ben 1800 USD *per capita* jövedelmet állapít meg. Az ipari termelés a kilencvenes években 75 százalékkal csökkent. A külső adósság 12,5 milliárdra nőtt, ez 2000-ben a nemzeti jövedelem egészét tette ki. A gazdaságban lévő adósságok 9 milliárd dollárt jelentettek 2000-ben. A kilencvenes évek végén a munkanélküliség 28 százalékra nőtt, legalábbis hivatalosan, ugyanis nemhivatalos adatok szerint a munkanélküliségi ráta 50 százalékos volt. A fekete gazdaság részesedése 40–50 százalék, a kivitelt a behozatal 60 százalékát fedte, 2001-ben csak 40 százalékát. A kereskedelmi mérleg deficitje 2001-ben 2 milliárd dollár volt. Az inflációs ráta 40 százaléktól 200 százalékgig terjedt, leszámítva az 1992–1993-ban tomboló hiperinflációt. EBRD (2002) *Strategy for the Federal Republic of Yugoslavia*, June 11, 2002. *Status report. International assistance to Serbia*, Belgrade: Ministry of International Economic Relations, Republic of Serbia, July 8, 2002, mimeo, s. 1–37.

⁴⁷ Rendkívül érdekes könyv a csehországi „transzformációról”: P. Pavlínek, *Economic Restructuring and Local Environmental Management in the Czech Republic*, Lewiston, NY: Edwin Mellen Press, 1997, különösen a 21–53.

⁴⁸ Z. Bara, L. Csaba, *Small Economies Adjustment to Global Challenges*, Budapest, 2000., B. Balassa, *Outward Orientation*, in: B. Balassa, *Policy Choices for the 1990s*, MacMillan, Basingstoke, 1993, 3–53.

⁴⁹ B. Milanovic, *The Two Faces of Globalisation; Against Globalisation as we Know it*, World Bank, Research Department, draft, 2002, April.; P. Bairoch, R. Kozul-Wright, *Globalisation Myth: some Historian Reflections on Integration, Industrialisation and Growth in the World Economy*, UNCTAD, 1996, Diskussion Paper N^o 113.

⁵⁰ J. Mencinger, *Does Foreign Direct Investment always Enhance Economic Growth*, *Kyklos*, 2003, 56., 491–508.